

“MAORIF VA O‘QITG‘UCHI” JURNALIDA ADABIY TIL VA TAYANCH DIALEKT MASALASI

Nazira Gulmanovna Yangibaeva
nazirayangibayeva73@gmail.com
Qoraqalpoq davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada tilshunos olimlarning adabiy til va sheva, ya'ni tayanch dialekt to'g'risidagi fikrlari tahlil qilingan. Shuningdek, Ashurali Zohiriyning singarmonizm haqidagi munozaralari berilgan. Abdulla Alaviyning adabiy tilning tayanch dialektini asoslashda rus tilshunosligi misolidagi fikrlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: maorif, o'qitg'uchi, singarmonizm, sheva, lahja, ingichkalik va qalinlik, forsiy, usmonli, qipchoq, so'zlashuv, chig'atoy, mumtoz, imlo, sarf, uslub

THE ISSUE OF STANDARD LANGUAGE AND BASE DIALECTS IN THE “MAORIF VA O‘QITG‘UCHI” JOURNAL

Nazira Gulmanovna Yangibaeva
nazirayangibayeva73@gmail.com
Karakalpak State University

Abstract: The article analyzes the views of linguists on the literary language and dialects, specifically the base dialect. In addition, it presents Ashurali Zohiriy's discussions on singharmonism. Abdulla Alaviy's perspectives, exemplified through Russian linguistics, on substantiating the base dialect of the literary language are also articulated.

Keywords: maorif, o'qitg'uchi, singharmonism, sheva (vernacular), dialect, palatalization and velarization, Farsi, Ottoman, Kipchak, speech, Chagatai, classical language, orthography, morphology, style

Bu masala matbuotda ilk bor Ashurali Zohiriy tomonidan ko'tarilgan. U “Maorif va o'qitg'uchi” jurnalining 1925-yil 11-12-sonida “Til va adabiyotimiz” maqolasida o'zbek tilida *ingichkalik* va *qalinlik* (singarmonizm) qoidasi to'g'risida fikr yuritish chog'ida adabiy tilning tayanch dialektiga to'xtilishiga majbur bo'lgan va uni turk tilining umumiy ohangi deb, unga xayrixohlik bildiradi, ayni o'rinda Ashurali Zohiriyning u yoki bu til ayni zamonda adabiy tilda bu qoidadan chekinishga moyilligi borligi ham seziladi va bu haqda shunday deydi: “Tabiiy, har bir tilning ingichkalanish, fasih va ohangdor bo'lishi, yuksak ilmiy-adabiy bir darajaga erishishi

o'shal til egasi bo'lgan jamiyatning ilmiy-adabiy saviyasining ko'tarilishi va takomil sari yuz keltirishiga (tutishiga) bog'liqdir" ("Maorif va o'qitg'uchi" 1925, №11-12).

Bu o'rinda gap singarmonizmdan chekinish haqida bormoqda, va uni "ingichkalanish" jarayoni bilan bog'laydi hamda uning asosiy harakatlantiruvchi kuchini jamiyatda ilmiy-adabiy saviyaning ko'tarilishidan izlaydi. Buni isbotlash maqsadida singarmonizmli qozoq, qirg'iz tillaridagi til orqa unlilarining uyg'unlashuviga misollar keltirib, uni "qo'pol va qattig' ohangli" ekanligini ko'rsatadi. Ozarboyjon va turk (uni usmonli deb yuritadi) tillari "qoidaga muxolif bo'lsa-da, ingichka va fasihiroqdir" degan izohni beradi. Ko'rinadiki, Ashurali Zohiriy, birinchidan, singarmonizmli tilning undan holi bo'lishini jamiyatning ilmiy-adabiy saviyasiga aloqador qilib qo'yishi haqiqatdan yiroqdir, chunki tilning tarixiy o'zgarishini faqat ilmiy-adabiy saviya bilan bog'lab bo'lmaydi, chunki hozirgi singarmonizmga amal qiladigan til egalarini ilmiy-adabiy qoloq deb xulosa chiqarishga olib kelgan bo'lar edi, qolaversa, o'zbek adabiy tilining singarmonizmsiz shevalarga asoslanishida Ashurali Zohiriy qisman haq ham edi, binobarin, jamiyat talabi bilan boshqa turkiy tillardan farq qilgan holda o'zbek adabiy tili turkiy tilning umumiy qonuniga amal qilayotgani yo'q; ikkinchidan, Ashurali Zohiriy ozarboyjon va turk tillaridagi ingichkalik va qalinliqni yaxshi payqay olmagan. Ashurali Zohiriy qozoq va qirg'iz tillariga murojaat qilish jarayonida ularni sof va tamiz lahjalar (tillar) deb ham yuritadi-da, dag'allikda ayblaydi. Albatta, bu masalada Ashurali Zohiriyni qo'llab bo'lmaydi. Ayni zamonda uning quyidagi fikri ham munosabat bildirishni talab etadi: "...turk tillari ichida, qaysikim, qancha ibtidoiy bo'lsa ham, qoidada qulliylik (umumiylik), grammatikada to'g'rilik mushohada etiladir, lekin taassufga qarshi qoidada kulliylik va grammatikada to'g'riliq bo'lgani qadar, qo'pol va qattig' ohangli bo'ladi" ("Maorif va o'qitg'uchi" 1925, №11-12).

Ashurali Zohiriyning bunday fikrga kelishi, aftidan uning arab va fors tillarida savod chiqarganligi va ko'proq shu tillarning tabiatidan kelib chiqib fikr yuritayotganligidan bo'lishi mumkin. Demak, Ashurali Zohiriy turkiy tillardagi orqa qator unlilarning uyushishini, turkiy tilni, shu jumladan singarmonizmli o'zbek shevalarini dag'al, qo'pol til va sheva deb atashga asos bo'lgan. Ashurali Zohiriy Toshkent shevasini "yot tillar ta'siri ostida va o'zining madaniy yuksalishiga qarab o'zgara borganligini ta'kidlaydi". Ashurali Zohiriyning bu iborasidagi har ikkala fikrda asos bor, ya'ni Toshkent shevasi tashqi ta'sir (forsiy til) va ichki taraqqiyot tufayli turkiy tillarning asosiy qonunidan holi bo'lgan.[1;4]

Ashurali Zohiriy adabiy tilning tayanch dialektini belgilash masalasi og'ir bir jarayon ekanligini tushunib yetgan. Bu masalani hal qilishda, jumladan, singarmonizmni yo'qotgan Toshkent shevasi va singarmonizmli shevalardagi adabiy tilga asos qilib olib bo'lmaydigan ayrim misollarni tahlil qilib beradi. Masalan, Toshkent shevasidagi oborganlar, oborgandim, oborganamas shakllarini keltiradi va

uni tilning umumiy qoidasiga «mug‘oyir» (qarshi, xilof) bo‘lsa ham, unga «ingichka, chuchuk va nozikrakdur» deb qaraydi. Aksincha, qipchoq lahjasida gaplashuvchi o‘zbeklar tili (uni qabilaviy turmushda yashag‘an o‘zbeklar tili deb yuritadi)dagi *барғандық, аған, уйға кетайық, тамақ жемәк, уйдъң кәлбдъ* kabi so‘z va iboralarni keltirib, «qoidaga muvofiq bo‘lsa ham, birmuncha qo‘poldir» deb izohlaydi.

Shuningdek, so‘zlashuv tilidagi (uni turmushdagi til deb yuritadi) uyqu-uyxu, qotin-xotin, bukun-bugun, sigir-siyir, igna-iyna, o‘rganmak-uyranmak, tushmak-chushmak; shu kabi *гун/-гун; -гил/-гил; -гали -гали; -гани/-гани* kabi fonetik, leksik va grammatik hodisalarni keltirib shunday fikrlar qiladi, ya’ni “paytida (vaqtida) turklar uchun adabiy lahjalar (tillar) mavjud bo‘lgan bo‘lsa-da, ular barcha uchun adabiy til vazifasini to‘liq bajara olmagan, jumladan, chig‘atoy oltin davrining tuzgan adabiy tili muayyan darajalarga erisha olgan bo‘lsa-da, o‘zbek tili amal qiladigan territoriyada umumiy adabiy til vazifasini bajara olmagan”. Bu masalada Ashurali Zohiriy ancha chuqur ma’lumotga ega ekanligini namoyish etmoqda. Ma’lumki, qadimda o‘zbeklar yashaydigan keng territoriyada turli adabiy til an’analari bo‘lgan: Sirdaryo bo‘ylarida “y”lashgan dialekt, Xorazmda esa “z”, “y” dialektlarini umumlashtirgan adabiy til an’anasi hukm surgan[2;65]. Bundan xulosa qilib, o‘zbek adabiy tilini yaratishda quyidagi takliflarni o‘rtaga tashlaydi:

- “chig‘atoyini to‘ng‘ichi” (ya’ni XIV asrdagi) yoki “asr to‘ng‘ichi bo‘lgan o‘zbekcha” (ya’ni XX asr boshlaridagi) yoki “lahjalarning o‘rtacharog‘i”ni adabiy til uchun asos qilib olish;

- bu adabiy til u qadar qo‘pol bo‘lmasligi (shu joyda ruscha «самый хорош» iborasi ham keltirilgan);

- “u qadar turk tilining qoidasiga muxolif darajada ingichkalashgan” bo‘lishi;
- keyinchalik takomillashib, mukammallashib ketishiga ahamiyat berish;
- qo‘llanishga qulay bo‘lishi (“mexanik bir til saviyasiga chiqarish”);
- “fanniy, adabiy istilohlar qurish”;
- “keskin va sobit sarf, nahv adabiy qonunlarini yoritish”;
- “tilni muayyan va sobit yo‘lg‘a qo‘yish uchun yuqorida zikr etilgan shahar tili bilan (ya’ni Toshkent dialekti) sof va tamiz qishloq tilini olib tekshirish, muqoyasa ettirish so‘ngra ularning o‘rtalaridan eng muhim nuqtalarni tanlash” kerak.

Ashurali Zohiriyning bu tezis tariqasida bildirgan takliflarida uning ikkilanganligini ham ko‘rish mumkin. U tilning doimo o‘zgarib, takomillashib borishini e’tirof etgan holda, adabiy til uchun ilk davrdagi chig‘atoy ulusi adabiy tilini[3;50] asos qilib olishni tavsiya etadi.

O‘zbek tilining XX asr boshlaridagi holatini “buzuq til” deb hisoblagani holda, uni ham asos qilib olishga moyillik bildiradi, qolaversa, “o‘rtacha lahja” haqidagi fikri asosli emas. Shuningdek, “u qadar qo‘pol bo‘lmagan” kabi iboralari ham ilmiy

emas. Ayni zamonda ilmiy terminologiya, ilmiy jihatdan asoslangan morfologiya, sintaksis to'g'risidagi fikrlari o'rinalidir.

To'g'ri, adabiy tilni Ashurali Zohiriy shahar va qishloq (bu o'rinda singarmonizmli shevalar ko'zda tutiladi) shevalari qorishmasidan bo'lishiga ishora qilmoqda, lekin uning pozitsiyasi ingichkalashgan (singarmonizmni yo'qotgan) shevalar tarafida ekanligini ham payqash qiyin emas.

Bu to'g'risida Abdulla Alaviy "Maorif va o'qitg'uchi" jurnalining 1926-yil 6-son(avgust)ida "Yangi loyiha" maqolasida lotin alifbosida unli harflarni belgilashda qanday sheva unli tovushlari (fonemalar) asos qilib olinishi lozimligi munosabati bilan adabiy til masalasini tilga oladi va masalani u shunday ko'ndalang qo'yadi: "endi singarmonizmsiz adabiy shevani (asos) qabul qilamizmi yoki singarmonizmli shevani?". Masalani bu tarzda qo'yishning o'ziga yarasha tomoni borki, u o'zbek shevalarini singarmonizmli va singarmonizmsiz shevalar deb ikkiga ajratgan edi.

Abdulla Alaviy adabiy tilning tayanch dialektini asoslashda rus tilshunosligi misolida tushuntirmoqchi bo'ladi hamda shunga asoslanib, o'zbek adabiy tilini singarmonizmli shevalar asosida qurishning ma'qul ekanligini ta'kidlaydi, singarmonizmli shevalarni esa yozuv madaniyatiga ega bo'lgan "chig'atoy lahjasining zamonlashgan bolasi" deb yuritadi va lotin yozuvida unli (soyit) tanlashda shu shevadan kelib chiqqanligini tushuntiradi.

Abdulla Alaviy o'zbek adabiy tilining tayanch dialekti masalasini nazariy jihatdan asoslashga harakat qiladi, ya'ni rus adabiy tili Moskva shevasi bilan slavyan tilining qo'shilishidan hosil bo'lgan deb ko'rsatadi. Albatta, bu ma'lumotni qaysi manbadan olganligi ko'rsatilishi lozim edi. Shunga qaramasdan, bu fikrning ancha asoslilikini ta'kidlash mumkin. Abdulla Alaviy rus adabiy tilining shakllanishida eski slavyan tillari asos bo'lgan degan fikrni ilgari surayotgani ma'lum bo'lib qoladi. Bu o'rinda adabiy tilning asoslariga to'xtalish bizning maqsadimiz bo'lmas-da, har bir adabiy til uchun uning o'tmishi u e'ki bu darajada qatnashishini ta'kidlagan bo'lar edik va bu fikr rus tilshunosligi bo'yicha e'lon qilingan ishlarda ham o'z aksini topgan. Ayni zamonda uning rus adabiy tilining Moskva ("Maskov") shevasining eski slavyan tili (uning so'zi bilan aytganda "burung'i slavyan tili") bilan qo'shilishidan hosil bo'lganligi to'g'risidagi fikrini bir tomonlama qarashga to'g'ri keladi.

Jurnal sahifalarida adabiy tilning uslubiy xususiyatlari to'g'risida ham ayrim fikrlar bayon qilingan. Jumladan, Ashurali Zohiriy "Maorif va o'qitg'uchi" jurnalining 11-12-sonlaridagi "Til va adabiyotimiz" maqolasida burungi va hozirgi til haqida fikr yuritadi, lekin uning qaysi asrlar bilan chegaralanganligini ko'rsatmaydi. Burungi, ayniqsa, jadidchilar paytidagi til deyishiga ko'ra, XIX asrning oxiri va XX asrning boshidagi vaqtlari matbuotdagi holat ko'zda tutilgan bo'lishi kerak, uni "dag'al

va besulaqoyligi ustiga yot uslublar, begona usul va mug‘laq jumlar hukm so‘radi” deb izohlaydi.

Ma’lumki, bu davr matbuoti tili professor A.K.Borovkov tomonidan maxsus o‘rganilgan va bu davrda o‘zbek adabiy tilida muayyan adabiy norma amal qilmayotganligini tanqid ostiga olgan edi. Ashurali Zohiriy ham bu davr tilini “Chig‘atoy adabiy lahjasining buzuq va yaramas bir shakli edi”, “Maorif va o‘qitg‘uchi”, 1925. №11-12), - deb ta’riflagan edi. Bu fikrlarni yanada rivojlantirib, unga aniqlik kiritib ham boradi, jumladan, “inqilob boshlaridagi til juda ham suyuq va bemaza edi... -ning va -ni ga rioya etilmas”. Aksincha, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Muhammad Solih kabi “Chig‘atoy ulug‘ adib va shoirlarining tildagi uslublari, tarzi ifodalari, jumla tuzishlari, forsiy inshosi ravishda bo‘lsa ham, imlo, sarfda birmuncha muayyan va mujarrad (me‘yor darajasida bo‘lmagan, arabcha “yakkalik” so‘zidan) eski turkiy lug‘atlar ko‘p ishlanardi” degan fikrni keltirishidan yuqoridagi “burung‘i til” deganda klassik (mumtoz) adabiy tilni ko‘zda tutmaganini ko‘ramiz.

Demak, klassik adabiy tilimiz uslubiga xos bo‘lgan forsha-tojikcha so‘zlarning kamayganligi shu davrning o‘ziga xos uslubini hosil qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Е.Д.Поливанов Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент: Узгосиздат,1933. - С. 4.
2. Наджин Э. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. На материале «Хосрау и Ширин» Кутба. - Москва: Главная редакция Восточной литературы, 1976. - С. 65.
3. Турсунов У; Ўринбоев Б; Ўзбек адабий тили тарихи, -Тошкент: Ўқитувчи, 1982. - Б. 50.